

КАФЕДРА КАМЕРНОГО СПІВУ
КАФЕДРА ОПЕРНОГО СПІВУ

Вокальна педагогіка вищої школи

Освітній ступінь	«Магістр»
Спеціальність	025 Музичне мистецтво
Освітньо-наукова програма	«Музичне мистецтво» Камерний спів Оперний спів

Курс	2
Семестр	3

Статус	Обов'язкова
--------	-------------

ECTS	3
Годин	90
Лекційні	14
Семінарські	14
Самостійна робота	62

Форма контролю	Іспит
----------------	-------

Інформація про викладача

ПІБ	А н т о н ю к Валентина Геніївна, докторка культурології, професорка, завідувачка кафедри камерного співу Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського, народна артистка України.
Профіль викладача	https://orcid.org/0000-0003-1821-1933 https://www.webofscience.com/wos/author/record/IXN-3052-2018 https://scholar.google.com.ua/citations?user=ZmDugvMAAAAJ&hl=ua
e-mail	Solospiv@i.ua

АНОТАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Курс «Вокальна педагогіка вищої школи» належить до циклу дисциплін фахової професійно-практичної підготовки та призначений для студентів-магістрантів галузі знань 02 «Культура і мистецтво», спеціальності 025 «Музичне мистецтво», освітньо-наукової програми «Музичне мистецтво» (Оперний спів, Камерний спів).

Предметом вивчення навчальної дисципліни є вокально-методичний педагогічний процес індивідуального навчання співу у вищій школі. Складне й синтетичне вокальне мистецтво потребує свого вивчення у поєднанні традиційного й сучасного аспектів, орієнтуючись на методичні засади провідних авторських шкіл та уніфіковану методичну систему академічного співу.

Головна мета курсу – підготовка студентів-вокалістів до майбутньої професійно-педагогічної діяльності у закладах вищої освіти різного рівня акредитації, до взаємодії з людьми у різноманітних установах, що має характер управлінської, організаторської, навчально-виховної діяльності фахівця. У ході вивчення курсу здійснюється теоретико-методологічна підготовка студентів до самостійної виконавської та педагогічної

діяльності, знання сучасного стану вокальної педагогіки та наукових результатів у галузі психофізіології співу, а також систематизація й узагальнення вмінь і знань, накопичених у класі сольного співу; формування на їх основі професійних педагогічних навичок, переконань, світогляду; розвиток пізнавальних і фахових зацікавлень у самостійній педагогічній діяльності. Основні теоретичні положення курсу розглядаються через призму психологічних механізмів, закономірностей природного розвитку студента-вокаліста, його пізнавальної діяльності, становлення особистісних рис, що є умовою творчого пошуку викладачем шляхів, методів, впливу на майбутнього співака у процесі взаємодії з ним.

Ідеї курсу спираються на знання студентами методичної бази сольного (оперного та камерного) співу, історії вокального виконавства, педагогічної та виконавської практики¹.

Основні завдання курсу «Вокальна педагогіка вищої школи» націлені на опанування студентів знаннями про:

- сутність, своєрідність навчально-виховного процесу вокалістів у вищій школі;
- тенденції, особливості розвитку системи вищої музичної освіти в Україні та зарубіжних країнах;
- суперечності, психічні функції, особливості розвитку молодого людини студентського віку;
- структуру, психолого-педагогічні аспекти організації навчально-пізнавальної діяльності студентів;
- критерії відбору вокалістів, принципи структурування змісту навчального курсу у вищій школі;
- сучасні інтерактивні методи навчання студентів;
- форми організації навчання студентів;
- норми, критерії оцінювання знань, – сутність, особливості, методи, прийоми виховання студентів-вокалістів;
- педагогічні уміння діяльності викладача вищої школи;
- особливості вербальної і невербальної поведінки викладача;
- сутність, напрями, організації спілкування зі студентами;
- етапи, способи розв'язання конфліктів зі студентами-вокалістами;
- шляхи, умови формування студентської спільноти;
- методи науково-педагогічних досліджень.

Вивчення курсу передбачає формування у майбутніх співаків ряду знань та умінь (з урахуванням специфіки майбутньої педагогічної діяльності).

Студент повинен знати:

- особливості постановки навчальної мети, відбору, структурування змісту лекцій, побудови практично-семінарських занять;
- як розвинути інтерес, особистісне ставлення студентів-вокалістів до змісту навчального курсу;
- методи, прийоми організації виховного впливу на студентів;
- особливості організації, саморегуляції, невербальної поведінки у процесі спілкування зі студентами.

вміти:

- скласти навчальну програму з курсу;
- застосовувати методи, прийоми організації навчально-пізнавальної діяльності студентів-вокалістів (бесіди, діалоги, дискусії, прийоми сюжетно-рольової гри, роботи в групах тощо);
- спланувати структуру, зміст, процес організації лекції, практично-семінарського заняття;
- організувати спілкування зі студентами у навчальний і позанавчальний час;
- розв'язати педагогічні конфлікти у різноманітних ситуаціях;
- застосовувати методи науково-педагогічного дослідження у роботі зі студентами;
- аналізувати різноманітні педагогічні ситуації.

¹ Основою програми є видання: Антонюк В. Г. Вокальна педагогіка (сольний спів) : підручник для музичних вчз / видання третє, доповнене та перероблене. Київ : Видавець Бихун Ю. В., 2017. 218 с.

ПЕРЕЛІК ТЕМ

Тема 1. Вокальна педагогіка вищої школи як навчальна дисципліна. Загальні основи педагогіки вищої школи. Вища освіта в Україні: історія і сучасність

Тема 2. Особливості розвитку студента-вокаліста як суб'єкта соціального життя.

Тема 3. Сутність і особливості навчального процесу співаків у вищій школі.

Тема 4. Стратегії та технології навчання вокалістів.

Тема 5. Освітнє середовище, методи навчання вокалістів у вищій школі.

Тема 6. Форми вокального навчання у вищій школі.

Тема 7. Організація контролю за навчанням вокалістів у вищій школі.

Тема 8. Проблеми виховання духовності у студентів-вокалістів.

Тема 9. Професійно-педагогічна майстерність викладача вищої школи.

Тема 10. Формування студентської спільноти.

ФОРМИ ТА ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ

Курс «Вокальна педагогіка вищої школи» вивчається протягом третього семестру другого року навчання для студентів магістратури і передбачає лекційне навчання, семінарські заняття та самостійну роботу.

На лекційних заняттях студенти опрацьовують складні питання історичних та теоретичних аспектів вокальної педагогіки, а також методику та методологію. У лекціях даного курсу враховується специфіка приналежності студентів до авторитетних шкіл видатних педагогів-вокалістів та відповідний емпіричний досвід. Це зумовлює включення в монологічну лекцію елементів діалогу, дискусії, проблемного викладення матеріалу.

На семінарських заняттях студенти повинні виявити рівень засвоєння навчального матеріалу, уміння орієнтуватися в основних питаннях розвитку вокальної педагогіки.

Основні види навчальної діяльності студентів:

- активне слухання, участь у діалозі під час лекцій;
- конспектування лекцій;
- активна діяльність за різними методиками під час семінарських занять та індивідуальної підпрактики з учнем;
- мікровикладання, програвання педагогічних ситуацій, етапів навчально-виховного процесу;
- написання творчих робіт, міні-проектів;
- підготовка дипломної роботи, складання іспиту.

До основних методів навчання відносяться:

Педагогічні методи: вербальний (пояснення, коментарі, обговорення); наочний (показ, демонстрація, ілюстрації); аналітичний (робота з джерелами, аудіо-відеоматеріалами).

Мистецтвознавчі методи: жанровий (визначення характерних ознак вибраного для вивчення вокального твору та кола методичних завдань); стилістичний (визначення характерних ознак вибраного для вивчення вокального твору, відповідно до стилю композитора, виконавських традицій певної історичної доби, особливостей національної вокальної школи).

Інтерпретаційні методи: (трактування художнього образу вокального твору відповідно до жанрово-стильових ознак).

НАВЧАЛЬНІ РЕСУРСИ

Матеріали відповідного курсу та методична література представлені у вільному доступі в бібліотеці та читальній залі Академії. За умови дистанційного навчання всі необхідні для вивчення навчальної дисципліни основні та додаткові матеріали завантажуються на GOOGLE DRIVE ifm1.2nmau@gmail.com.

МЕТОДИ КОНТРОЛЮ

З метою визначення повноти та тривкості знань і практичних навичок, набутих у процесі засвоєння курсу «Вокальна педагогіка вищої школи», у навчальному плані передбачено іспит у кінці третього семестру.

Враховуються:

- відвідування лекцій і семінарських занять;
- рівні написання тестових завдань;
- рівень виконання творчих робіт (рефератів);
- рівень занять педагогічною практикою з учнем;
- активна робота на семінарських та практичних заняттях;
- уміння моделювати різні види занять;
- рівень знань, мислення під час іспиту.

Іспитові вимоги

При проведенні іспиту передбачаються відповіді в усній формі на питання білета, у структурі якого відтворено основні форми теоретичної і практичної роботи.

Система оцінювання

Для складання модулю студент повинен обов'язково скласти 2 змістових модулів та в сумі набрати не менше 60 балів. Розрахунок модулю здійснюється за 100-бальною шкалою, яка складається зі змістових модулів та обчислюється: $M^1 = (3M1 + 3M2) : 2$ – кожен 3М від 0–100 балів; або: $M = 3M1(0–40 \text{ бал.}) + 3M2(0–60 \text{ бал.})$.

Якщо студент не склав один або декілька змістових модулів на модульному контролі повинен їх скласти.

Критерії оцінювання знань студентів

90–100–А– відмінно

Студент вичерпно опанував теорією і дав розгорнуту відповідь на запитання в білетах із аналізом сучасних літературних джерел, посиланням на інноваційні технології методики навчання співу, досвід провідних вітчизняних і зарубіжних викладачів. Повно і глибоко розкриває зміст теоретичного матеріалу відповідно до поставленого завдання; усвідомлює зміст педагогічних понять і вільно володіє спеціальною (професійною) термінологією. Грамотно ілюструє твердження відповідними прикладами, власними спостереженнями вокально-педагогічного процесу. Для виконання практичного завдання правильно застосовує теоретичні знання власне з вокально-педагогічного та музично-історичного джерелознавства та історії музичної педагогіки, а також з інших дисциплін гуманітарного циклу. Вміє обґрунтовано, комплексно вирішувати поставлені завдання: аналізувати особливості розвитку вокально-педагогічного процесу та музичного мистецтва епохи, національної вокальної школи; визначати стильові риси педагогічної творчості певного відомого викладача. Демонструє високий рівень знань; послідовно, повно і логічно викладає теоретичний матеріал.

82–89–В– добре

Досить повно розкриває зміст теоретичного матеріалу відповідно до поставленого завдання; розуміє зміст вокально-педагогічних та музикознавчих термінів, проте не завжди точно їх використовує. Теоретичні твердження правильно ілюструє прикладами, результатами власних спостережень за вокально-педагогічними явищами; загалом правильно виконує поставлені завдання, але допускає дві-три неточності. Уміє обґрунтувати власну думку, демонструє добрий рівень знань теоретичного

¹ М – Модуль; 3М – Змістовий модуль.

74–81–С– добре	матеріалу, не припускається грубих помилок у викладенні теоретичних положень. Допускає дві-три неточності у визначенні педагогічних понять, обґрунтуванні висновків, узагальнень. Студент дає повну відповідь на питання в білетах із посиланням на літературні джерела, творчий доробок провідних викладачів-вокалістів; демонструє достатній рівень виконання практичних завдань, основних навичок вокальної методики.
64–73–D– задовільно	Студент не завжди точно розкриває зміст теоретичного матеріалу; розуміє значення спеціальних вокально-педагогічних термінів, але допускає помилки у їх вживанні; не завжди повно і правильно відповідає на поставлені питання; не завжди теоретичні положення ілюструє прикладами, а у процесі вирішення практичних завдань не повною мірою використовує теоретичні знання. Вирішує поставлені завдання фрагментарно; демонструє задовільний рівень знань; допускає суттєві помилки у вирішенні поставлених завдань. Виклад матеріалу не відповідає вимогам повноти, системності, логічності.
60–63–E– задовільно	Студент дає відповідь на питання в білетах у мінімально допустимому обсязі, значні неточності, виправляє їх за допомогою викладача. Демонструє посередній рівень виконання практичних завдань із основ вокальної педагогіки вищої школи.
35–59–FX– незадовільно	Студент дає відповідь на питання в білетах у недостатньому обсязі, допускає грубі помилки, неспроможний їх виправити без допомоги викладача. Демонструє низький рівень виконання практичних завдань, недостатню сформованість навичок із основ вокальної педагогіки вищої школи та невміння їх застосовувати в роботі з учнем.
1–34–F– незадовільно	Студент дає відповідь на питання в білетах на рівні елементарного розпізнання, неможливість відтворення навчального матеріалу на репродуктивному рівні; показує неспроможність виконання практичних завдань, відсутність навичок із основ вокальної педагогіки вищої школи та нездатність їх застосовувати в своїй роботі. Не розкриває зміст теоретичного матеріалу, допускає грубі помилки у його тлумаченні; не володіє спеціальною термінологією; не може впоратися з поставленим практичним завданням; не використовує теоретичні знання для вирішення практичних проблем; неспроможний пояснити, обґрунтувати власну думку, допускає грубі помилки у викладенні матеріалу. Демонструє незадовільний рівень знань.

ІНКЛЮЗИВНЕ НАВЧАННЯ

Навчальна дисципліна може викладатися для більшості студентів з особливими освітніми потребами.

НЕФОРМАЛЬНА ОСВІТИ

Передбачається у межах вивчення навчальної дисципліни участь студентів у міжнародних та вітчизняних конференціях, конкурсах творчих робіт, круглих столах,

відвідування культурно-мистецьких заходів, театрів, музичних фестивалів, конкурсів, концертів тощо.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія : підручник для ВНЗ. Київ : Либідь, 1998. 560 с.
2. Антонюк В. Г. Вища школа сольного співу // *Актуальні проблеми теорії та практики художньої культури: зб. наук. пр. КНУ ім. Тараса Шевченка та ДАКККіМ. Вип. XII*. Київ, 2004. С. 212–224.
3. Антонюк В. Г. Вокалісти Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського – дослідники феномену української вокальної школи // *Науковий вісник НМАУ ім. П. І. Чайковського. Вип. 114 : Композитори і музикознавці Київської консерваторії у 1941–2010-х роках : збірник статей*. Київ : НМАУ імені П. І. Чайковського, 2016. С. 153–168.
4. Антонюк В. Г. Вокальна педагогіка (сольний спів) : підручник для музичних ВНЗ / видання третє, доповнене та перероблене. Київ, Видавець Бихун Ю. В., 2017. 218 с.
5. Антонюк В. Г., Гнидь Б. П. Вокальний факультет. Спеціалізація «Спів» // *Академія музичної еліти України: Історія та сучасність (До 90-річчя Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського)*. Київ, 2004. С. 150–155.
6. Антонюк В. Г. Дидактичні аспекти вокальної педагогіки // *Музичне мистецтво. Кн. 10: Науковий вісник НМАУ ім. П. І. Чайковського. Вип. 40*. Київ, 2004. С. 252–259.
7. Антонюк В. Г. Етнокультурологічні метаморфози інституту вокальних конкурсів у ХХІ ст. // *Науковий вісник НМАУ імені П. І. Чайковського : Виконавське музикознавство. Вип. 91*. Київ : НМАУ, 2010. С. 7–15.
8. Антонюк В. Г. Лінгвокультурний концепт «вокальна педагогіка» // *Часопис НМАУ імені П. І. Чайковського. № 1 (2)*. Київ, 2009. С. 94–103.
9. Антонюк В. Г. Навчання іноземців сольного співу як діалог культур // *Українське музикознавство : науково-методичний збірник НМАУ імені П. І. Чайковського. Вип. 36*. Київ, 2010. С. 283–290.
10. Антонюк В. Г. Педагогічний подвиг Миколи Кондратюка // *Часопис НМАУ імені П. І. Чайковського. № 4 (21)*. 2013. С. 86–94.
11. Антонюк В. Г. Постановка голосу : посіб. для муз. ВНЗ. Київ: Українська ідея, 2000. 68 с.
12. Антонюк В. Г. Професійна діяльність вокалістів як мотиваційний процес // *Мистецтвознавчі записки : зб. наук. праць ДАКККіМ. № 2 (8)*. Київ, 2005. С. 96–105.
13. Антонюк В. Г. Українська вокальна школа: етнокультурологічний аспект : монографія. 2-ге вид. Київ : Українська ідея, 2001. 144 с.
14. Антонюк В. Г. Школа розумного співу (професор Олена Муравйова та її учні) // *Науковий вісник НМАУ імені П. І. Чайковського. Вип. 67*. Київ, 2008. С. 223–235.
15. Бондарчук В. О. Дмитро Гнатюк: оперний співак, музичний режисер, педагог : монографія. Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2018. 616 с.
16. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
17. Гребенюк Н. Є. Вокально-виконавська творчість: психолого-педагогічний та мистецтвознавчий аспекти: монографія. Київ : НМАУ ім. П. І. Чайковського, 1999. 269 с.
18. Гузій Н. В. Основи педагогічного професіоналізму : навч. посіб. Київ : Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2004. 155 с.
19. Дилецький М. Граматика музикальна: фотокопія рукопису 1723 р. / підгот. О. С. Цалай-Якименко. Київ : Музична Україна, 1970. 111 с.
20. Іванов В. Ф. Співацька освіта в Україні у ХVІІІ ст. : монографія. Київ : Музична Україна. 289 с.
21. Євтушенко Д. Г., Михайлов-Сидоров М. Г. Питання вокальної педагогіки: історія, теорія, практика. Київ : Мистецтво, 1963. 340 с.
22. Журавський В. С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні. Київ : ВД «Ін Юре», 2003. 416 с.
23. Зязюн І. А., Сагач Г. М. Краса педагогічної дії : навчальний посібник. Київ :

Укр.-фінськ. ін.- т менеджменту і бізнесу, 1997. 302 с.

24. Козицький П. О. Спів і музика в Київській академії за 300 років існування. Київ : Музична Україна, 1971. 146 с.

25. Колодуб І. С. Питання теорії вокального мистецтва : Харків, 1995. 120 с.

26. Колодуб І. С. Практичні поради педагога-вокаліста. Київ : Муз. Україна, 2010. 54 с.

27. Коломінський Н. Л. Психологія менеджменту в освіті (соціально-психологічний аспект) : монографія. Київ, 2000. 286 с.

28. Комісаров О. В. Початкове навчання співу на фонетичній основі української мови. Київ: ІСДО, 1995. 88 с.

29. Костюк О. Г. Сприймання музики і художня культура слухача. Київ : Наукова думка, 1965. 123 с.

30. Кузьмінський А. І. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. Київ : Знання, 2005. 486 с.

31. Лекції з педагогіки вищої школи : навч. посіб. / за ред. Лозової В. І. Харків : ОВС, 2006. 496 с.

32. Михайлова Т. М. Виховання співаків у Київській консерваторії: Хронологічний огляд з 1863 по 1963 рр. Київ : Музична Україна, 1970. 128 с.

33. Мітюков Б. Н. Педагогічні ідеї Яна Амоса Коменського на Україні. Київ : Радянська школа, 1971. 108 с.

34. Моляко В. О. Проблеми психології творчості // *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць / За ред. В. О. Моляко*. Т. 12. Вип. 6. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 352 с.

35. Муравйова О. О. Спогади. Матеріали / упор. та прим. Г. І. Філіпенко. Київ : Музична Україна, 1984. 150 с.

36. Носенко Е. П. Емоційний стан і мова. Київ : Вища школа, 1981. 195 с.

37. Олексюк О. М. Музична педагогіка : навчальний посібник. Київ : КНУКіМ, 2006. 188 с.

38. Олексюк О. М. Педагогіка духовного потенціалу особистості: сфера музичного мистецтва : навч. посіб. Київ : КНУКіМ, 2004. 264 с.

39. Падалка Г. М. Педагогіка мистецтва. Теорія і методика викладання мистецьких дисциплін. Київ : Освіта України, 2010.

40. Падалка О. С. та ін. Педагогічні технології : навч. посіб. Київ : Українська енциклопедія, 1995. 254 с.

41. Педагогічні технології професійної підготовки фахівців: навчальний тренінг : навч.-метод. посіб. / за ред. Сисоєвої С. О. Київ, 2007. 184 с.

42. Піхманець Р. В. Психологія художньої творчості (теоретичні та методичні аспекти). Київ : Наукова думка, 1991. 164 с.

43. Растригіна А. М. Педагогіка свободи: методологічні та соціально-педагогічні основи : монографія. Кіровоград, 2002. 256 с.

44. Рибалка В. В. Психологія розвитку творчої особистості : навчальний посібник. Київ : АПН України. Ін-т пед. і психолог. проф. освіти, 1996. 236 с.

45. Ростовський О. Я. Методика викладання музики : навч.-метод. посіб. Тернопіль, 2000. 215 с.

46. Рудницька О. П. Педагогіка: загальна та мистецька : навч. посіб. Київ : Богдан, 2005. 360 с.

47. Сковорода Г. С. Твори в двох томах: Пер. із староукр. мови та прим. М. Кашуби, В. Шевчука / Передм. О. Мишанича. Київ : АТ Обереги, 1994. Т. 2. 480 с.

48. Стахевич О. Г. Основи вокальної педагогіки. Ч. 1: Природно-наукові теорії співу : навч. посіб. для музичних та пед. ВНЗ. Харків-Суми, 2002. 92 с. Шамаєва К. І. Музична освіта в Україні у першій половині XIX ст. Київ, ІЗМН, 1996. 112 с.

49. Шамаєва К. І. Музична освіта в Україні у першій половині XIX ст. Київ : ІЗМН, 1996. 112 с.

50. Шульгіна В. Д. Українська музична педагогіка: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : ДАККіМ, 2008. 263 с.

51. Юрій М. Т. Етногенез та менталітет українського народу: Вид. 2-ге. Київ :

- Таксон, 1997. 237 с.
52. Юркевич П. Д. Вибране / пер. з рос. Київ : Абрис, 1993. 398 с.

ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 16 липня 2019 року з внесеними змінами 16 липня 2022 року. [Електронний ресурс] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>

[Дата доступу: 31.01.2023 р.] [Назва з екрану]

Про освіту: Закон УРСР №1060-ХІІ від 23.05.1991 р. // *Вища освіта в Україні. Нормативно-правове регулювання*. Київ : НВПП «Форум», 2003. С. 18–48.

Про вищу освіту: Закон України №2984-ІІІ від 17 січня 2002 р. // *Вища освіта в Україні. Нормативно-правове регулювання*. Київ: НВПП «Форум», 2003. С. 175–231.

Про затвердження Положення про акредитацію вищих навчальних закладів і спеціальностей у вищих навчальних закладах та вищих професійних училищах: Постанова Кабінету Міністрів України № 978 від 9 серпня 2002 р. // *Вища освіта в Україні. Нормативно-правове регулювання*. Київ : НВПП «Форум», 2003. С. 344–348.

Про затвердження Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту): Постанова Кабінету Міністрів України № 65 від 20.01.98 р. // *Вища освіта в Україні. Нормативно-правове регулювання*. Київ : НВПП «Форум», 2003. С. 153–159.

Про затвердження Положення про державний вищий заклад освіти: Постанова Кабінету Міністрів України № 1074 від 05.09.96 р. // *Вища освіта в Україні. Нормативно-правове регулювання*. Київ : НВПП «Форум», 2003. С. 99–118.

Про затвердження Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах: Наказ Міністерства освіти України № 161 від 02.06.93 р. // *Вища освіта в Україні. Нормативно-правове регулювання*. Київ : НВПП «Форум», 2003. С. 413–432.

Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26 грудня 2015 р. № 848–VIII. URL: <http://vnz.org.ua/zakonodavstvo/112-zakon-ukrayiny-pro-naukovu-i-naukovo-tehnichnu-dijalnist>

Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року. URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>.